

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ МОЛИЯ ИНСТИТУТИ

КРЕДИТ-ИҚТИСОД ФАКУЛТЕТИ

“БАНК ИШИ” КАФЕДРАСИ

Р Е Ф Е Р А Т

**Мавзу: “Тижорат банкларида депозит
операцияларини иқтисодий ва ҳуқуқий асослари”**

**Бажарди: КБИ-75 гуруҳ талабаси
Қаюмова Н.**

Текширди: Эрназарова М.

Тошкент - 2016

Тижорат банкларида депозит операциялар Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан 1997 йил 15 мартда қабул қилинган “Ўзбекистон Республикаси банкларидаги депозитлар тўғрисида” ги Низомга асосан олиб борилади.

Тижорат банклари фаолиятининг иқтисодий жихатидан енг асосий ўринлардан бирини егалловчи депозит сиёсати молиявий жихатдан пул оқимларининг мутаносиблигини таъминлаб туриш ва мазкур молиявий инструментлардан юқори фойда олишни ягона бир стратегик тизим сифатида мужассамлашган бўлади. Тижорат банклари специфик йўналиши жихатидан ҳар хил турларга бўлинганлигига қарамай ўзига хос депозит сиёсатига ега бўлади. Мазкур депозит сиёсати барча молия муассасаларнинг юқори даромад келтирадиган бўғинларидан бири ҳисобланади. Депозит сиёсатининг асосини ташкил етувчи банк ресурслари базаси депозит портфелида мужассамлашган бўлади. Мазкур депозит портфели жойлаштирилган ва жалб етилган ресурслардан ташкил топган бўлади.

Жойлаштирилган банк ресурслари базасига:

- Банклараро муддатли ва фоизли депозитлар;
- Кредитлар;
- Кредит линияси бўйича очилган аккредитивлар;
- Факторинг операциялари;
- Бошқа турдаги дериватив фоизли депозитлари киради.

Жалб қилинган банк ресурслар базасига:

- Банклараро муддатли ва фоиз депозитлари;
- Ҳар хил турдаги омонатлар;
- Корпоратив омонат инвестициялари киради.

Тижорат банкларининг ғазначилик бошқармалари томонидан юқорида кўрсатиб ўтилган жойлаштирилган ва жалб қилинган ресурслар базаси ўртасидаги мутаносибликларни фоиз белгилаш ва муддат ўрнатиш йўли орқали бошқарилади.

Банк амалиётида «депозит» деганда, жаҳон банк амалиётида сақлаш учун молия-кредит ёки банк муассасасига берилган пул маблағлари ёки қимматли қоғозлар тушунилади. Банкларда «депозит» тушунчаси деганда, банк омонатлари билан бир қаторда божхона тўловлари, йиғимлар, солиқлар ва хоказоларни тўлаш учун киритилган бадаллар ҳам тушунилади.¹

Депозитлар депозит операциялари объектлари бўлмиш жисмоний ва юридик шахслар томонидан муайян муддатга ёки талаб қилинганида бериладиган қилиб банкдаги депозит ҳисоб рақамига киритиладиган муайян миқдордаги пул маблағларидир.

Активларнинг катталиги учун жавоб берадиган бошқарувчилар банкнинг активлар портфелига тўғридан-тўғри ссудалар ва инвестицияларни қўшиш учун миждозларнинг қайси бирига кредит тақдим қилиш маъқул келишини олдиндан кўра бўлиши лозим. Банк нафақат бугунги кун учун, балки келажак учун ҳам кредитлар беришга таъйёр бўлиши керак. Яъни, у банк миждозлари еҳтиёжини хусусан, йирик қарз олувчилар еҳтиёжини олдиндан башорат қила олиш лаёқатига ега бўлиши зарур. Бу башорат банк хизматчилари ва ҳақиқий ёки бақувват миждозлар ўртасидаги доимий мулоқотлар натижасида олинадиган маълумотларга асосланган бўлиши керак.

Депозитлар ҳали ҳам маблағларни шакллантиришнинг асосий манбалари бўлиб қолса-да, бугунги кунда қарбийб барча банклар қисқа муддатли сармоя бозорларига нодепозит маблағларни жалб қилишга кўпроқ мурожаат қилмоқдалар. Таъкидлаб ўтилганидек, давлат фондлари бозори, давлат захира банкларининг дисконт туйнуклари орқали бериладиган ссудалар, ўтиб юрувчи депозит сертификатларини сотиш, қимматли қоғозлар бозори ва қайта сотиб олиш тўғрисидаги шартномалар уларнинг асосий манбалари бўлиб ҳисобланади.

**Депозит сиёсатини амалга ошириш учун кўйиладиган
мақсадлар ва белгиланадиган масалалар**

¹ Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар. - Тошкент: Молия, 2007. -312 б.

1 -расм. Тижорат банки депозит сиёсатининг шаклланиш схемаси ².

Тақдим қилинаётган ссудалар ҳажмини ёки қимматли қоғозларга бўлган инвестицияларни молиялаш учун банк учун депозитларнинг қанча миқдори лозим бўлиши нўғрисида қарор қабул қилинганда, сал бошқачароқ йўл тутилади. Бироқ шу ҳолатда ҳам қўйилмаларнинг ва ҳисобварақада миждозларнинг хусусан, йирик депозитларнинг ҳисобварақалардан оладиган маблағларининг башорати, албатта, амалга оширилиши лозим. Депозитлар катталикларини башорат қилишда жорий ва келажакдаги иқтисодий шароитларини, фоиз ставкаларини ва йирик омонатчилар томонидан талаб қилинаётган нақд пул оқимларига бўлган еҳтиёждларни ҳисобга олиш лозим.

Нодепозит манбаларга мурожат қилганда банкирлар, енг аввало, захираларга бўлган умумий еҳтиёждларни баҳолаб чиқишлари лозим. Бунинг учун фондлар ўртасидаги фарқни ўлчаш усули қўлланилади. Бунда жорий ва кутилаётган ссудалар ҳамда инвестициялар билан жорий ва кутилаётган депозит оқимлари ўртасидаги тафовут аниқланади.

Шундан сўнг, енг мақбул фондларнинг нодепозит манбаси танланади.

Бунда қуйидаги бешта асосий омил ҳисобга олинади:

² Муаллиф томонидан маълумотлар асосида мустақил ишлаб чиқилди.

- 1) унинг нисбий қиймати;
- 2) уларнинг ҳар бири учун беқарорлик ёки ишончсизлик таваккалчилиги;
- 3) нодепозит маблағлар зарур бўладиган вақт оралиғи;
- 4) қарз олувчи банкнинг ўлчами ва унинг фондларга бўлган еҳтиёжи;
- 5) ҳукуматнинг тартибга солувчи меъёрларига мувофиқлик.

Захира талаблари банклар томонидан нодепозит қарзлардан фойдаланишнинг муҳим қоидаларидан бири бўлиб ҳисобланади. У бошқарувчилар кенгаши томонидан белгиланади. Мажбуриятларни депозит усули орқали жалб қилиш. Тижорат ташкилотининг бир тури сифатида банк муассасасининг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, унинг ресурсларининг катта қисми ўз маблағлари ҳисобига емас, балки жалб етилган маблағлар ҳисобига ташкил етилади. Банк бошқаруви ва ҳамкорларининг корхона, ташкилот, фирмалар ва аҳолини маблағларини банкнинг омонатларига жалб эта олиш қобилияти - бу банкларни жамоатчилик олдидаги обрўсини ифодаловчи мезон бўлиб хизмат қилади. Қўйилмалар банк кредитлари учун «хом ашё» ҳисобланади, бу билан қўйилмалар банк фойдасини оширувчи манба ҳисобланади десак муболаға бўлмайди. Тижорат банкларининг депозит операциялари шундай операциялар ҳисобланадики, бунда банклар юридик ва жисмоний шахсларнинг маблағларини омонатларга жалб этадилар. Ривожланган мамлакатларда депозит операцияларининг жами пасивлардаги улуши 95% гача етади. Иқтисодий таркиби бўйича депозитларни уч гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Муддатли депозитлар;
2. Талаб қилиб олингунча депозитлар;
3. Аҳоли жамғарма қўйилмалари;

Муддатли депозитлар ўзларининг муддатларига боғлиқ равишда таснифланади:

- 3 ойгача бўлган муддатли депозитлар;

- 3 ойдан 6 ойгача муддатли депозитлар;
- 6 ойдан 9 ойгача муддатли депозитлар;
- 9 ойдан 12 ойгача муддатли депозитлар;
- 12 ойдан ошиқ муддатли депозитлар.

Талаб қилиб олингунча депозитлари маблағларнинг характери ва егасига боғлиқ равишда таснифланади.

- турли мулкчилик шаклларига асосланган корхона ва ташкилотларнинг ҳисоб-китоблар, жорий ва бюджет счётларидаги маблағлари,
- иқтисодий мақсади бўйича ҳар хил фондлар сақланадиган махсус счётлардаги маблағлар,
- капитал қўйилмалар учун сақланаётган корхоналарнинг ўз маблағлари,
- корхона ва ташкилотларнинг ҳисоб-китобларидаги маблағлари,
- корреспондентлик счётларидаги бошқа банклар билан ҳисоб-китоблар учун маблағлар,
- маҳаллий бюджетларнинг маблағлари жамғарма қўйилмалари уларнинг сақланиш хусусиятлари бўйича классификацияланади:

- муддатли;
- муддатли қўшимча ажратмалар билан;
- ютуқли;
- пул-буюм ютуқли, мукофотли;
- шартли;
- жорий счётлар;
- талаб қилиб олингунча;
- жамғарма сертификатлари;
- пластик карточкалар;
- кредит карточкалар ва бошқалар.

Муддатли қўйилмалар (омонатлар) - бу депозит счётларидаги қўйилмалар бўлиб, унинг егаси ўзининг қўйилмасидан маълум даврга фойдаланишдан воз кечади. Муддатли депозитлар қўйилма бўлгани учун улар банкнинг жалб етилган маблағлари ҳисобланади. Улар одатда тўлиқ

суммада қабул қилинади. Кўпинча қўйилманинг минимал қиймати ҳам талаб етилади (масалан, 10000 сўм). Кўпчилик банк муассасаларида одатда муддатли қўйилмаларга қўйилма қилиш фақатгина тадбиркор мижозларга рухсат етилади, хусусий мижозлар (аҳоли)га еса жамғарма қўйилмаларга қўйилма қилиш тавсия етилади.

Муддатли қўйилмалар омонатчи томонидан маълум мақсадларга йўналтирилсада, лекин омонатчи ўзининг қўйилмасидан хоҳлаган вақтида фойдалана олмайди. Омонатчининг ўз қўйилмасини қайтариб олиш ҳуқуқини ўрнатилган икки хил шакли мавжуд:

- муддати аниқ белгиланган муддатли қўйилмалар;
- олдиндан талаб қилиб огоҳлантириладиган муддатли қўйилмалар.

Масалан, 15 май куни 3 ойлик муддатли қўйилма қўйилса, қўйилмани қайтариш муддати 15 августда келади. Омонатчи шу муддатдан кейин қўйилмани қайтаришни талаб қилиши мумкин.

Енди иккинчи шаклга келсак, омонатчи 15 майда олдиндан талаб қилиш огоҳлантириладиган муддатли қўйилма қилса, омонатни қайтариш муддати фақатгина қайтаришни талаб қилиш муддатидан кейин амалга оширилади. Масалан, огоҳлантириш 13 сентябрда қилинса, у ҳолда қўйилмани қайтариш 13 декабрда амалга оширилади. Бу икки шаклдан амалиётда кўпроқ биринчи шакл ишлатилади. Муддатли қўйилмалар бўйича фоизлар ҳисобланади. Фоиз ставкаси келишув билан белгиланади. Бошқа нархлар сингари улар ҳам талаб ва таклиф асосида белгиланади. Фоиз ставкалари ҳақида қуйидагини айтиш мумкин: кўпгина банкларда қўйилманинг муддати, қанчалик узун бўлса, фоиз ставкаси ҳам шунчалик юқори бўлади. Лекин, яна шундай қўйилмалар суммаси қанчалик юқори бўлса, фоиз ставкалари ҳам шунга мос равишда юқори бўлиши ҳам кўп кузатилади.

Муддатли депозитларнинг омонатчилар учун фойдали томони шундан иборатки, улар бу қўйилмалар бўйича талаб қилиб олингунча депозитларга нисбатан анча юқори фоизли даромад оладилар. Бу омонатчилар учун рағбатлантирувчи куч бўлиб хизмат қилади. Муддатли омонатларда талаб

килиш муддати аниқ белгиланганлиги сабабли, унинг егаси шу давр ичида бу маблағлардан фойдалана олмайди. Агарда омонатчи қўйилмани муддатдан олдин талаб қилса, улар бўйича фоиз тўланмаслиги ёки жуда паст миқдорда тўланиши мумкин. Бу жиҳати мижоз учун бу депозитнинг камчилиги ҳисобланади, яъни мижоз учун бу депозит ликвид ҳисобланмайди ва мижоз бу депозитдаги маблағлардан жорий тўловлар учун фойдалана олмайди. Банклар учун муддатли депозитлардан устунлиги шундан иборатки, муддатли қўйилмаларни талаб қилиб олингунча қўйилмаларига нисбатан кредит операцияларига самаралироқ жойлаштириш мумкин. Чунки банклар депозит муддати давомида бу маблағлардан еркин фойдаланиши мумкин. Яна бир устунлиги муддатли депозитлар бўйича мажбурий резерв нормаси талаб қилиб олингунча депозитларникига нисбатан анча паст бўлади. Шундай қилиб, муддатли депозитларни мижоз учун устунлиги юқори фоиз даромадларни олиш бўлса, банк учун еса банкнинг ликвидлилигини нисбатан кам миқдордаги оператив резерв билан ҳам таъминлаш имкониятидир.

Унинг асосий қисми жисмоний шахслар маблағлари ҳисобига шакллантирилган. Бу албатта республика банк тизимида кейинги йиллар мобайнида аҳоли қўлидаги бўш маблағларини муддатли депозитларга жалб қилиш борасида амалга оширилган бир қатор чора тадбирларнинг бошқа тижорат банклари қаторида тижорат банкида ҳам ўз самарасини бераётганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Жамғарма депозитлари бу қўйилмаларни деярли барча банклар қабул қилади, фақатгина бошқа соҳага ихтисослашган банклар қабул қилмаслиги мумкин. Хорижий банкларда жамғарма қўйилмалари рентабелликни таъминлаш учун молиялаштиришни асосий манбаларидан ҳисобланади. Бу депозитнинг муддатли депозитдан фарқи шундан иборатки, бу депозитга кўпинча аҳоли қўйилмалари қабул қилинади, муддатли депозитларга еса суммаси юқори бўлган қўйилмалар қабул қилинади.

Жамғарма депозитларига қўйилмалар бўлаклаб қўйилиши ёки олиниши мумкин. Мижоз ҳар доим ҳам ўз депозитидаги маблағни қайтаришни еркин

талаб қила олмайди. У қўйилмани тўлиқ ёки бир қисмини қайтаришни талаб қилиш ҳуқуқига ега бўлсада, лекин кўпинча бу муддатли мажбуриятларга боғлиқ бўлади. Жамғарма депозитларининг банклар учун устунлиги шундан иборатки, жамғарма қўйилмалари одатда узоқ муддатли хусусиятига ега бўлади, бу еса банк учун узоқ муддатли кредитлашнинг манбаси бўлиб хизмат қилади, банклар учун бу депозитларнинг камчилиги қуйидагилардан иборат:

1. Бу депозитлар бўйича юқори фоизлар тўланади натижада банкларнинг маржаси камаяди, яъни актив ва пассив кредит операциялари бўйича фоизлар айрилмаси камаяди.

2. Бу қўйилмаларнинг турли хил омилларга таъсирчан эканлиги (сиёсий, иқтисодий, психологик омиллар), бу еса қўйилмалар бирдан банкдан чиқиб кетишини тезлаштириб юбориши мумкин ва банкнинг ликвидлиги йўқолишига сабаб бўлади.

3. Банклар бу қўйилмаларни доимий равишда янгилаб тура олиш қобилиятига ега емас.

Жамғарма депозитларининг бутун иқтисодиёт учун аҳамияти. Пулларни жамғарма кассаларида сақлаш инвестиция ва иқтисодий ўсишга шароит яратади. Бунда иқтисодиётнинг самарадорлиги, бу маблағлар асосан инвестиция жараёнига жалб етилсагина сақланиши ёки ўсиши мумкин.

Пулларни жамғарма кассаларида сақланиши мулк яратилишини англатади. Ижтимоий бозор иқтисодиёти еса хусусий мулкчиликка асосланади.

Мижоз учун бу депозитнинг аҳамияти шундаки, мижозлар бу депозитларга пулни қўйиш билан кўзда тутилмаган ҳар хил ҳаражатлар учун резерв ташкил этади, пулни йиғади ва капитал ташкил этади.

Талаб қилиб олингунча депозитлари. Талаб қилиб олингунча депозитлари деб шундай депозитларга айтиладики, улар талаб қилиб олингунча счётларига тўлиқ ёки қисман қайтарилишини талаб қилиши мумкин. Талаб қилиб олингунча депозитларини бир неча хусусиятларига

кўра қуйидагича ифодалаш мумкин. Талаб қилиб олингунча депозитларини бу қўйилмалар бўлиб, улар банкнинг жалб етилган маблағларига депозитлар бўйича мажбуриятга киради.

- талаб қилиб олингунча депозитлар миқозлар томонидан исталган мақсадларда ташкил етилиши мумкин, фақатгина қонун доирасида. Одатда улар миқознинг тўлов оборотини амалга ошириш учун ташкил етилади;

- миқоз ўз маблағларини қайтарилишини исталган вақтда талаб қилиши мумкин. Шунини айтиб ўтиш лозимки, талаб қилиш чегараси суммада чекланмаган, фақатгина қўйилма суммаси чегарасида;

- талаб қилиб олингунча депозитларига тўланадиган фоизлар бошқа депозитларникига нисбатан анча паст (масалан, йиллик 0,5%) ёки уларга фоиз умуман тўланмайди. Бунга асосий сабаб, банклар бу қўйилмалардан бошқа депозитларга ўхшаб кредит операцияларида еркин фойдалана олмайди.

Миқозлар учун талаб қилиб олингунча депозитларининг устунлиги ва камчилиги қуйидагилардан иборат:

- талаб қилиб олингунча депозитлари, биринчи навбатда, тўлов оборотини амалга ошириш учун хизмат қилади. Корхоналар пул маблағларини банкда сақлашлари шарт ва ҳамма тўловларни айнан шу счёти орқали амалга оширишлари лозим. Бу счёти талаб қилиб олингунча счётилари ҳисобланади;
- қимми нақд пулга ега бўлса, у ўз пулини йўқолишдан, ўғирланишидан ва йўқ қилинишидан (масалан, ёнғин натижасида) сақлаши лозим. Бу пулларни пўлат шкаф ёки сейфлар сотиб олиб сақлаш ёки банк сейфини ижарага олиб сақлашдан кўра, уларни банкнинг талаб қилиб олингунча депозитларида сақлаш ҳам бирга миқозлар нақд пулни ортиқча кўтариб юриш ғамидан ҳам қутулишади;
- талаб қилиб олингунча депозитларига фоизлар тўланмайди ёки жуда паст фоизлар тўланади;
- бу депозитларга ҳам пулларни тўлиқ ёки бўлакчаб қабул қилиниши

мумкин;

- бу депозитлардан нақд пулларни Марказий банк белгиланган тартибда берилади;

Банклар учун талаб қилиб олингунча депозитларнинг устунлиги ва камчилиги қуйидагилардан иборат:

- банклар бу депозитларни сақлашдан бевосита манфаатдор емаслар, балки улар асосан бу счётларни юритишдан, яъни уларни ҳисобини юритиш, тўловларни бажариш ва ҳоказолардан даромад олишади;
- бу счётларни юритиш, уларни ҳисобини олиб бориш тўлов ва бошқа операцияларни бажариш учун банк қўшимча персоналга еҳтиёж сезади ва бу қўшимча персоналга қўшимча ҳаражат қилади;

Депозитларнинг янги тури - ўтувчи депозит сертификатларининг ривожланиши билан банк депозитлари банкнинг қисқа муддатли қарзлари ва пасивларини бошқариш концепцияси янги туртки олди. Банк маблағларини шакллантиришнинг бу манбаси амалда гибрид (аралаш) ҳисобварақа бўлиб ҳисобланади: назарий жиҳатдан бу депозитдир. Бирок, амалда у қарз тилхатининг кўринишларидан биридир. У ортиқча сармояга ега юқори даромадли йирик компаниялар, хусусий шахслар ва ҳукумат органларидан маблағларни вақтинча олиш мақсадида берилади. Депозит сертификати - бу маълум фоиз ставкаси ёки шартномада белгиланган формула бўйича ҳисобланган фоиз ставкасига ега ва аниқ муддатта фондлар томонидан акцепт банкка қўйилган қўйилмани тасдиқлайдиган фоиз тилхатидир. Қоплаш муддати 1 йилдан ошадиган депозит сертификатлари, одатда, депозитларга ҳар 6 ойда фоизли даромад келтиради.

Депозит сертификатларини сотишда банк ўша банкдаги бир депозитдан бошқа депозитга ўтказади ёки чекли депозитларни депозит сертификатларига айлантиради. Уларни сотиб, банк қарз маблағларига ега бўлади. Улар банк учун қулайдир. Чунки депозит сертификатлари учун расмий захира талаблари мавжуд емас. Йирик банклардаги чек ҳисобварақалари учун еса 10 фоизли захира талаби мавжуд. Бундан ташқари, депозит

сертификатларидан фойдаланганда банкларнинг депозит барқарорлиги ошади. Чунки депозит сертификатлари ҳар хил муддатларга ега ва қоидага кўра улар шу муддат тугагунча муомаладан олинишлари мумкин эмас.

Депозит сертификатида фарқли равишда муддаиз депозит исталган вақтда ҳисобварақадан олиниши мумкин. Бироқ йирик миқдордаги ўтувчи депозит сертификатлари фоиз ставкаларининг тебранишларига нисбатан жуда ҳам сезгир бўладилар. Бундан келиб чиқадики, пасивларни бошқаришни бошқа усуллари қатори депозит сертификатларидан доимий фойдаланувчи банклар соф даромадларининг барқарорлигини олдини олиш учун кўп ишлашлари лозим.

Хулоса қилиб айтганда, аҳоли омонатлари кўринишидаги миллий иқтисодиёт инвестиция салоҳиятини амалга ошириш мақсадида Ушбу жамғармаларни банк соҳасига жалб этишнинг энг мақбул усуллари ишлаб чиқиш лозим. Бунинг учун энг муҳим – фуқароларнинг банк-молия тизимида, шунингдек, миллий валютага нисбатан ишончини қозонишдир.

2.Тижорат банкларида депозит операцияларининг таҳлили.

Халқаро банк амалиётидан ҳамда қисқа даврдаги бозор муносабатлари шароитида орттирилган банк тажрибасидан маълумки, тижорат банкларининг асосий ресурс базаси уларнинг депозитли ресурслари ҳисобидан шакллантирилади. Республикамизда ҳам банкларга аҳолини бўш пул маблағларини кенг жалб қилишга ҳаракат қилинмоқда.

Бунда Марказий банк томонидан пул бозорида операцияларни амалга оширишда асосий еътибор муомаладаги пул массасини самарали бошқариш, банк тизими ликвидлигини тартибга солиш ва фоиз ставкалари барқарорлигини таъминлашга қаратилди. Хусусан, 2015 йил давомида пул бозорида банк тизими соф ташқи активларининг кўпайиши ҳисобига шаклланган қўшимча ликвидликни Марказий банкнинг махсус депозитларига жалб қилиш (стерилизация) операциялари амалга ошириб борилди.Бизга маълумки тижорат банклари депзитлари Ўзбекистон Республикаси Марказий банки мажбурий захирасига тортилди.

Тижорат банкларининг капиталлашув даражасини ошириш бўйича амалга оширилган мақсадли чора-тадбирлар натижасида банк тизимининг умумий капитали сўнгги 5 йил давомида 2,4 мартага ўсди.

2015 йилнинг ўзида ушбу кўрсаткич 23,3 фоизга ошиб, 2016 йил 1 январ ҳолатига 7,8 трлн. сўмни ташкил етди.

**Тижорат банкларининг жами капитали
динамикаси, млрд. сўмда**

3-расм.³

Аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларнинг банклардаги депозитлари ҳажмининг ўсишини рағбатлантиришга қаратилган кенг кўламли ишлар, жумладан, доимий равишда жозибадор омонат турларини таклиф қилиш, узоқ муддатли банк депозит сертификатларини ва облигацияларини муомалага чиқариш ҳамда бу борада жорий етилган имтиёзлар ва қулай шарт-шароитларни оммавий ахборот воситаларида кенг ёритиш ўзининг ижобий натижаларини бермоқда.

2016 йил 1 январ ҳолатига кўра, тижорат банклари томонидан муомалага чиқарилган ва жойлаштирилган депозит ва жамғарма сертификатлари 703,4 млрд. сўмни ҳамда облигациялар 247,8 млрд. сўмни ташкил қилди.

Умуман олганда, амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида жалб қилинган депозитларнинг умумий ҳажми 2016 йилнинг 1 январ ҳолатига кўра, 35,6 трлн. сўмни ташкил етиб, 2015 йил бошига нисбатан 28,0 фоизга ошди.

2015 йилда **мажбурий резерв талаблари** инструментида тижорат банкларининг кредит ресурслари миқдорида тўғридан-тўғри таъсир кўрсатиш орқали иктисодиётдаги пул таклифини тартибга солишнинг муҳим воситаси сифатида фойдаланилди.

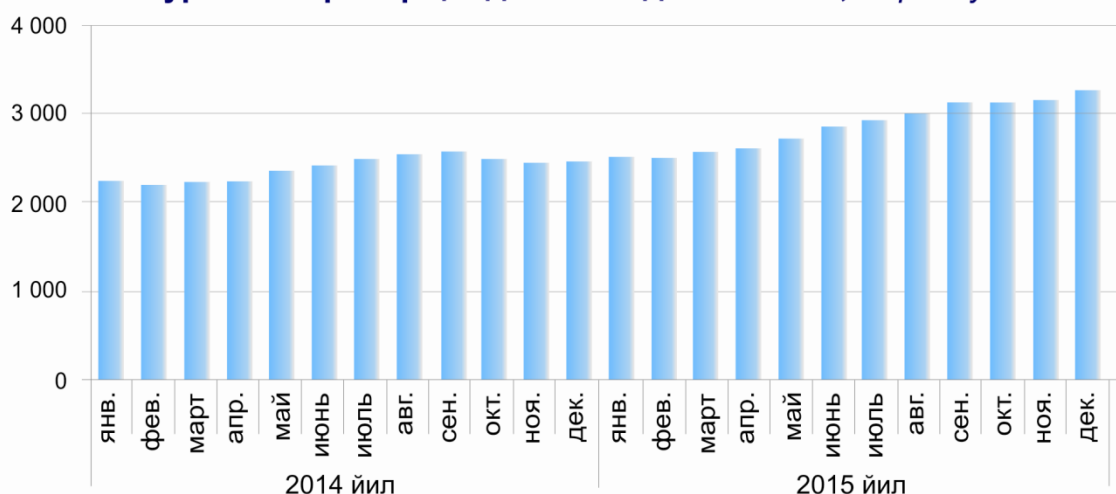
Бунда мажбурий резерв меъёрлари инфляция ва пул массасининг 2015 йилга белгиланган мақсадли параметрларидан келиб чиқиб ҳамда

³ www. cbu.uz Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

тижорат банкларида узоқ муддатли ресурс базасини янада кенгайтириш мақсадида муддати 1 йилгача бўлган депозитлар учун – 15 фоиз, муддати 1 йилдан 3 йилгача бўлган депозитлар учун – 12 фоиз, муддати 3 йилдан ортиқ бўлган депозитлар учун 10,5 фоиз миқдорида ўзгартирилмасдан ушлаб турилди.

Тижорат банкларининг мажбурий резервлари ҳажми жалб қилинган депозитлар ҳажмининг ошишига мутаносиб равишда ўсиб бормоқда. Натижада 2015 йилда тижорат банклари ресурс базасининг кенгайишига мос равишда Марказий банкдаги мажбурий захиралар ҳажми 813 млрд. сўмга кўпайди.

Мажбурий захиралар қолдиғининг динамикаси, млрд. сўмда

4-расм.⁴

Марказий банкнинг **қайта молиялаш ставкаси** пул бозоридаги фоиз ставкаларини бошқариш ҳамда иқтисодий ўсиш жараёнларини рағбатлантириш мақсадларига йўналтирилди.

Инфляция даражаси, пул массасининг ва бошқа макроиқтисодий кўрсаткичларнинг мақсадли параметрларидан келиб чиқиб, қайта молиялаш ставкаси 2015 йилнинг 1 январидан йиллик 10 фоиздан 9 фоизга туширилди ва йил давомида ўзгартирилмаган ҳолда сақлаб турилди.

Умуман олганда, пул-кредит соҳасида амалга оширилган ушбу тадбирлар пул массасининг прогноз кўрсаткичларидан паст бўлишини таъминлаш ва инфляция даражасига монетар омиллар таъсирининг олдини олиш имконини берди.

Фоиз ставкалари динамикаси

2015 йилда пул бозорида, шу жумладан, тижорат банкларининг депозит ва кредит операциялари бўйича ўрнатилган фоиз ставкалари пасайиш динамикаси кузатилди.

⁴ www.cbu.uz Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

Жумладан, 2015 йил 1 январидан қайта молиялаш ставкасининг 1 фоизли бандга пасайтирилиши ҳамда иқтисодиётдаги инфляцион кутилмаларнинг пасайиб бориши каби омиллар таъсирида 2015 йилда жами депозитлар бўйича ўртача тортилган фоиз ставкаси йил бошидаги 7,7 фоиздан 6,7 фоизгача пасайди.

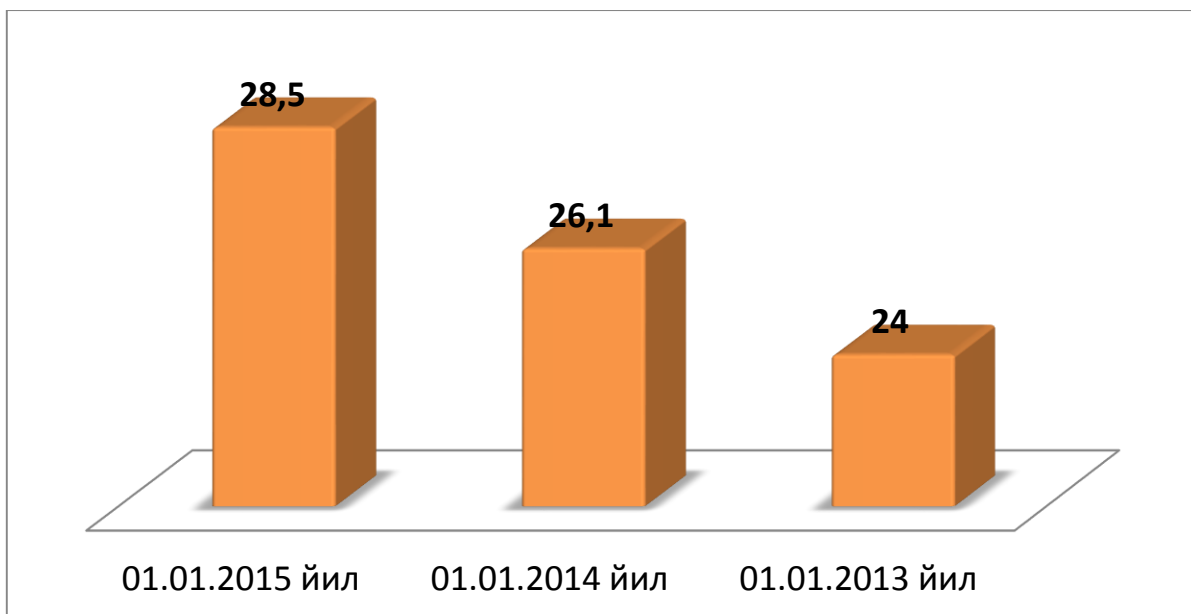
Шунингдек, 2015 йилда пул бозорида ҳам молиявий ресурслар нархларининг арзонлашиши кузатилиб, банклараро кредит операциялари бўйича ўртача фоиз ставкаси 2015 йилнинг биринчи чорагида кузатилган ўртача 9,7 фоиздан йил охирига келиб 9,2 фоизгача пасайди.

Ўз навбатида, депозитлар ва банклараро пул бозорида фоиз ставкаларининг пасайиши тижорат банклари томонидан иқтисодиётнинг реал секторига ажратилаётган кредитлар бўйича фоиз ставкаларининг пасайишига хизмат қилди. Хусусан, 2015 йилда тижорат банкларининг кредитлари бўйича ўртача тортилган фоиз ставкаси йиллик ҳисобда 10,5 фоиздан 9,5 фоизгача пасайди.

Банклар ресурс базасини кенгайтиришнинг яна бир муҳим йўналиши сифатида аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларнинг бўш пул маблағларини банклардаги депозитларга жалб қилишга алоҳида еътибор қаратилмоқда. Қайд этиш лозимки, тижорат банклари томонидан аҳолининг талаби ва еҳтиёжидан келиб чиққан ҳолда янги омонат турларини жорий этиш ҳамда ушбу йўналишда кўрсатилаётган хизматлар сифатини янада яхшилаш бўйича кенг кўламли ишлар амалга ошириб келинмоқда.

Ўз навбатида, аҳоли реал даромадларининг ўсиб бораётганлиги, банклардаги омонатларнинг давлат томонидан тўлиқ кафолатланганлиги, миждозларнинг биринчи талабига кўра омонатлар қайтарилишининг таъминланганлиги ҳамда банк омонатларидан олинган фоизли даромадларнинг солиқдан озод қилинганлиги аҳолининг тижорат банкларидаги омонатлари ҳажмининг барқарор ошиб боришини таъминламоқда.

Банкга бўлган ишонч аҳолининг пул даромадларининг ортиши бевосита банкга қўйиладиган депозит базасининг ортишига сабаб бўлади. Ўзбекистонда тижорат банклари томонидан жалб қилинган депозитларни қуйидаги расмда кўрамиз:

5-расм Тижорат банклари томонидан жалб қилинган жами депозитлар динамикаси (трлн сўм)⁵

2015 йилнинг 1 январ ҳолатига кўра, тижорат банкларидаги аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектлари депозитларининг умумий ҳажми 2013 йилга нисбатан 30,5 фоизга ошиб, 28,5 трлн. сўмга етди.

Бундан ташқари, банкларнинг ресурс базасини мустаҳкамлаш, аҳоли ва хўжалик юритувчи субъектларнинг бўш пул маблағларини жалб қилиш мақсадида тижорат банклари томонидан узоқ муддатли облигациялар ва депозит сертификатларининг чиқарилишига алоҳида еътибор қаратилмоқда.

Тижорат банкларининг муомалага чиқарилган қарз қимматли қоғозлари ҳажми 2015 йилнинг 1 январ ҳолатига 1,0 трлн. сўмни, жумладан, муомаладаги узоқ муддатли облигациялар 310,2 млрд. сўмни ва депозит сертификатлари миқдори 689,7 млрд. сўмни ташкил етмоқда.

Молиявий таҳлилни чуқурлаштириш мақсадида битирув олди амалиёти ўталган республикаимизнинг йирик тижорат банкларидан бўлган Чет ел капитали иштирокидаги Акциядорлик Тижорат “Хамкорбанк”и депозитларининг таркиби ва динамикасини таҳлил қиламиз. Қуйидаги жадвалда тижорат банки жами ресурс маблағларининг манбалари ва уларнинг динамикаси келтирилган.

⁵www.cbu.uz Ўзбекистон Республикаси Марказий банки маълумотлари.

Омонатчиларнинг муддатли жамғармаларига маблағларни қўйишида инфляция даражаси ҳам муҳим роль ўйнайди. Агар инфляция даражаси сезиларли даражада юқори бўлса, омонатчиларнинг маблағларни банкка топширишида иқтисодий манфаатдорлик камаяди. Натижада, улар банкнинг муддатли депозитларга маблағларни қўйишга хоҳиш сезмайдилар. Чунки ушбу омонатлардан олаётган даромад миқдори инфляция таъсирида ўзининг қийматини йўқотади.

Аҳолининг банк тизимига бўлган ишончининг заифлиги банкларга омонатларни жалб этиш жараёнига сезиларли равишда салбий таъсир кўрсатади ва пул маблағларини банкдан ташқарида айланишига замин туғдиради. Бизнинг фикримизча, тижорат банкларининг депозит ҳисобварақларига муддатли омонатларни жалб этишни кучайтириш ва уларнинг банк тизимига бўлган ишончини мустаҳкамлашда қуйидаги асосий омилларни инобатга олиш лозим:

- Мижозларнинг депозит ҳисобварақлари бўйича банк сирини таъминлашга тўлиқ еришиш лозим.
- Банклар банкларга ҳос бўлган вазифаларни бажариши лозим.
- Банклар мажбурияларини ўз вақтида бажарилишини таъминлаш керак.

Депозит сиёсатини юритиш элементларининг асоси бўлган банк сиёсати ресурсларни жалб қилишга асосланган тарзда, банкнинг актив ва пасивларини кўп қиррали нархланишни рационал тақсимлашни ўз олдига мақсад қилиб кўяди. Мазкур мақсадларга еришиш учун қуйидаги ечимларни кўрсатиб ўтишимиз мумкин:

- банкнинг депозит операцияларини амалга оширишнинг устувор йўналиши даромад олиш шарт-шароитларини яратиш;
- банкнинг ликвидлилик даражасини меъёрга сақлаш;
- депозит турларини ва турли хил шаклларини сингдириш, ва улар орасида диверсификация инструментларини қўллаш;

- депозит операциялар орасида мутаносибликни олиб бориш, яъни ажратилаётган ссуда кўринишидаги кредитлар, депозитлар ва кредит кўйилмалари орасидаги даврий узилишни бошқариш;
- банкнинг депозит ҳисоб рақамларида бўш пул маблағларини камайтириш;
- тўғри белгиланган фоиз сиёсатини олиб бориш;
- доимий равишда жалб қилинган ресурслар бўйича шаклланаётган фоизли ҳаражатлар миқдорини камайтириш бўйича чора-тадбирларни амалга ошириш;
- миждозларга хизмат кўрсатишда банк хизматларини ривожлантириш евазига банк ходимлари орасида сифат ва маданиятни ривожлантириш.

Банкнинг турли хил депозит шакллари таҳлил қилишда бир маромда ривожланиб бораётган депозит тури талаб қилиб олингунча шарти асосида бўлиб, у фоиз ставкасининг меъёрига боғлиқлиги бўлмаслиги сабабли, фақатгина хизмат кўрсатиш сифати ва тезлигига боғлиқ бўлади.

Кўпгина банкларнинг амалиётларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики банкнинг депозит базасини шакллантириш жараёни қийин ва катта меҳнат салоҳиятини талаб қилади. Чунки, мазкур депозит сиёсатини шакллантириш даврида ўзига хос бўлган турли хил субъектив тўсиқларга банк ходимлари дуч келади.

Банк томонидан депозитлар бўйича тўланадиган фоизлар банкнинг асосий операцион ҳаражатлари ҳисобланади. Шунинг учун ҳам банк бир томондан жалб қилинган депозитлар бўйича белгиланган фоиз ставкаси юқори даражада бўлганлигини қўллаб қувватламасада, бошқа бир томондан миждозларни жалб қилиш учун шу тарзда йўл тутишига тўғри келади. Одатда тижорат банклари катта миқдордаги маблағларни узоқ муддатга жалб қилиш учун юқори даражадаги фоиз ставкаларни белгилашларига тўғри келади.

Кўпгина давлатларнинг Марказий банклари томонидан тижорат банкларининг ликвидлик даражасини ёки ресурслар етарлилик меъёрини мажбурий норматив орқали бошқариб боради. Мазкур норматив аҳоли пул

кўйилмаларининг умумий миқдори нисбатини ўз маблағлари (капитали) фоиз нисбатида олиниб, унинг максимал белгиланганлик даражаси 100% дан кўп бўлмаслиги керак.

Тижорат банкининг фоиз сиёсатини олиб боришда барча ресурсларнинг қиймати ва депозит операцияларининг таҳлили олиб борилиши шарт. Бунинг учун қуйидагиларни белгилаб олиш лозим.

- омонатлар бўйича фоизларни белгилаш;
- жалб қилинган ресурслар бўйича фоиз ставкасининг динамикасини ўрганиб бориш;
- инфляция шароитида ресурсларнинг реал қийматини ҳисобини олиб бориш;

Банк амалиётида депозит сиёсати инструментларини фойдаланиладиган йўналиш бошқармалари мавжуд:

- Кредит бошқармаси;
- Амалиёт бошқармаси ва албатта ғазначилик бошқармаси қатнашади.

Жаҳон амалиётида банкларнинг фақат рационал тарзда ресурсларни тақсимлаб олаётган молия муассасагина ўзининг ликвидлилик даражасини сақлаб қолиши мумкин. Молиявий инқироз даврида банклар аҳолидан бўш пул маблағларини юқори фоиз ставкалар евазига жалб қилган ҳолда кенг тарзда кредит сиёсатининг депозит сиёсатини олиб боради, аммо кўпгина банкларнинг миждозларга ажратилган кредит маблағларининг ўз вақтида қайтмаслиги сабабли капиталлашув даражасини камайишига, акс ҳолда банкротлик даражасига олиб келиши мумкин бўлади. Мазкур ҳолатларни олдини олиш учун мамлакатимиз миқёсида Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан давлат банкларининг капиталлашув даражасини оширишга ҳаракат қилиб келинмоқда. Бинобарин, айти шу усулларни қўллашда давлат банкларининг депозит сиёсатларини қайта кўриб чиқиш зарурияти долзарб масала сифатида намоён бўлади.

Ҳозирги давр молия ва иқтисодий таҳлил мутахассислари молиявий инқироз даврида қуйидаги фикрларни илгари суришади: барча тижорат банклари молиявий воситачи сифатида омонатчилар ва кредиторлардан

даврлар мобайнида жуда катта миқдорда маблағларни жалб этади. Банк капитали жалб қилинган маблағларни қайтариш билан боғлиқ бўлган хатарлар бўйича омонатчилар ва кредиторларнинг манфаатига бевосита боғлиқ бўлмаслиги зарур. Яъни, омонатчилар ва кредиторларнинг банк капиталига нисбатан ҳеч қандай қонуний ёки билвосита даъволари мавжуд бўлмаслиги зарурдир. Тижорат банклари устав капиталининг бошланғич миқдори шакллантирилгандан сўнг, унинг миқдорини кўпайтириш банк акциядорларининг қарори ва банкнинг фаолиятини самарали ишлашига бевосита боғлиқ бўлади. Одатда, тижорат банклари устав капиталининг миқдорини ошириш асосан, иккита йўл билан амалга оширади. Банкнинг молиявий ҳисобот якунида шакллантирилган фойдасидан ажратмалар ҳисобидан ва қўшимча равишда банкнинг оддий акцияларини чиқариш йўли, фикримизча, даромадларини таҳлил қилишда чораклик даврий оралиқлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Бунда тижорат банки даромадлари ва ҳаражатларини ўсиб боровчи якун тарзида акс еттирилшпи билан изоҳланади. Тижорат банклари фойдасидан ажратмалар ҳисобига ташкил етиладиган захира фонди банкнинг молия бозоридаги қимматбаҳо қоғозлар билан амалга ошириладиган операциялардан кўрилган зарарларни қоплашга мўлжалланган. Депозит сиёсатининг асосий ҳимоячиси бўлган захира фондининг минимал миқдори тижорат банкларининг устав капиталига нисбатан ўрнатилади.

Тижорат банкларининг жалб қилинган маблағлари таркибида талаб қилиб олингунча сақланадиган депозитлар, Марказий банкдан олинган кредитлар ва банкка жалб қилинадиган маблағлар қиймати жиҳатидан арзон, лекин муддати жиҳатидан нобарқарор молиявий ресурслар ҳисобланади.

Қиммат маблағлар гуруҳига тижорат банкларининг регулятив капитали таркибидаги устав капитали, муддатли депозитлар, жамғарма ва депозит сертификатлар, банклараро кредитлар ва бошқа маблағларни киритиш мумкин. Ушбу маблағлар тижорат банклари учун қиймати жиҳатидан қиммат маблағлар бўлса-да, улар муддати жиҳатидан нисбатан молиявий барқарор

ҳисобланади. Халқаро банк тажрибалари ва амалиётдаги мавжуд ҳолатларнинг натижаси шуни кўрсатмоқдаки, тижорат банклари депозит сиёсати маҳсулоти бўлмиш депозит портфели ликвидлигини таъминлашда молиявий барқарор маблағларнинг улуши қанчалик юқори бўлса, уларда молиявий инқироз даврида ликвидлиликни таъминлаш юзасидан муаммолар шунчалик кам бўлади. Молиявий инқирознинг жалб қилинган маблағлар таркибида таҳлил етилган даврнинг бошида кредитлар асосий салмоққа ега бўлган, таҳлил етилаётган даврнинг сўнгига келиб, ушбу манбанинг улуши пасайиш тенденциясига ега бўлган. Кредитлар таркибида банклараро кредитларнинг улуши бошқа турдаги кредитларга нисбатан юқори салмоққа ега еканлиги республикамиз банклари ўртасида ресурсларни ўзаро алмашиш жараёни фаол даражада амалга оширилаётганлигидан далолат беради. Жалб қилинган маблағлар таркибидаги кредитларни нисбатан қимматли ва молиявий барқарорлигини еътиборга оладиган бўлсак, уларни маблағлар таркибидаги улушининг пасайиш тенденциясига ега еканлигини салбий ҳолат натижаларини кўришимиз мумкин бўлади. Тижорат банклари жалб қилинган маблағлар таркибида кейинги манба жами капитал ҳисобланади. Жами капитал таркибидаги устав капитали қиймати ва муддати жиҳатидан еса барқарор манба ҳисобланади.

Республикамиз банкларида жалб қилинган маблағларга тўланадиган фоиз ставкалари берилган кредитларнинг фоиз ставкаларига нисбатан юқорилиги қуйидагилар билан изоҳланади.

1. Юқорида таъкидлаганимиздек, тижорат банкларининг жалб қилинган маблағлари таркибида қиймати жиҳатидан арзон, лекин муддати нуқтаи назардан нобарқарор маблағларнинг салмоғи юқори улушни ташкил етади. Шу боис ҳам банклар жалб қилинган маблағларга берилган кредитларга нисбатан юқори даражада фоиз ўрнатган бўлишига қарамасдан, иқтисодий жиҳатдан зарар кўрмайди.

2. Турли хил муддатларга ва шартлар асосида жалб қилинган муддатли депозитларнинг таркибида асосан жисмоний шахсларнинг омонатлари юқори

салмоқни ташкил етиб, тижорат банклари аҳолидан жалб қилаётган маблағларни, асосан, нақд пулларнинг ҳажмини кўпайтириш мақсадида, уларга тўланадиган фоиз ставкаларининг миқдори юқори даражани ташкил етган. Бу ерда Марказий банк аҳолидан жалб қилинган маблағларга нисбатан мажбурий захира талабини жорий етмаганлиги туфайли банклар ушбу маблағларни тўлалигича актив операцияларга жалб қилиш имкониятини беради.